

КОСТА НИКОЛИЋ

ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈСКА У ОТАЦБИНИ У ГРАЂАНСКОМ РАТУ У СРБИЈИ 1944. ГОДИНЕ*

Abstract: У тексту се пише о последњим месецима 2. светског рата у Србији (јул–октобар 1944) који су обележени како борбом против окупатора, тако и грађанским ратом чији су актери били Југословенска војска у отаџбини (ЈВУО) и Народно–ослободилачка војска Југославије (НОВЈ). Њихов сукоб имао је у првом плану политичку позадину – победник је одлучивао о будућој судбини Србије и Југославије.

У последњој фази 2. светског рата, Србија се нашла у средишту пажње свих сукобљених страна. Централна област Југославије и Балкана била је, због важних саобраћајница које је пресецају, изузетно значајна за Вермахт и од јесени 1943. године постаје кључ одбране Балкана. Истовремено, свом силином разбуктао се и унутрашњи фронт (отворен још на самом почетку рата) између "партизана" и "четника".

По концепцији КПЈ, Србија као највећа југословенска земља и Срби као најбројнији народ, били су "дужни" да изнесу терет ослободилачке борбе. Осим тога, у њој је најјаче упориште имао

*Текст представља сегмент из ширег рукописа, па је зато у њему изостала целина процеса. Нису обрађени сви битни догађаји, тако да рад нема карактер синтезе. Намера је била да се прикаже "поглед са друге стране" на одлучујућа збивања у Србији, кроз преломне догађаје из историје ЈВУО који су довели до њеног пораза у грађанском рату. Из тих разлога, као и због ограниченог простора, изостављено је и коришћење литературе о овим питањима која, у највећој мери, нису тумачена на начин како смо то ми учинили. држећи се принципа да је, кад се историјски процеси заврше и наступе последице, могуће боље и објективније процењивати минута збивања.

Југословенска историографија о Равногорском покрету у најдужем периоду, до средине 80-их година и појаве студије Б. Петрановића – Револуција и Конtrarеволуција у Југославији – писала је једнострано, уз прихватање свих политичких оцена победничког покрета у Југославији. Од тада се, у складу са пробојем знања и отварањем простора за критичко тумачење прошлости, појавио низ радова, од књиге В. Ђуретића – Савезници и југословенска ратна драма – који историју Равногорског покрета посматрају у ширем контексту, како рата у Југославији, тако и општих токова II светског рата, у првом реду са аспекта последица. Прошлост се, наравно не може мењати, нарочито не исход рата, али неопходна су нова схватања и објашњења, без идеолошких уплива са било које стране.

главни супарник и требало га је по сваку цену поразити, чиме би биле сломљене све антикомунистичке снаге.¹ План Врховног штаба НОВЈ за операције у Србији имао је два главна циља: оснажити постојеће јединице и извршити продор у Србију великим снагама са запада и југозапада. Главни задаци били су: разбијање "четника" и повезивање са Црвеном армијом, како би се уз њену помоћ освојила власт. Нису, међутим, без значаја били и разлози психолошке природе: требало се победнички вратити на територију из које су партизани избачени децембра 1941. године и доказати да Србија није "Вандеја револуције".

На другој страни, Равногорски покрет, напуштен од савезника, сматрао је својим најважнијим задатком одбрану Србије од "комунистичке инвазије" и у конфузним околностима и незавидном политичком положају, настојао је да тај циљ оствари.

Политику покрета креирао је генерал Драгољуб Михаиловић, начелник штаба Врховне команде ЈВУО. Још од почетка 1944. године говорио је, у својим расписима, инструкцијама и наредбама, да предстоје одлучујући догађаји: пораз Немачке, па је тражио да се све снаге усмере на борбу са унутрашњим непријатељима – комунистима и "десничарским издајницима" – љотићевцима и недићевцима.² Уверавао је своје команданте да је јавно мњење западних земаља против комуниста и да такву ситуацију треба искористити за дефинитивни обрачун са југословенским комунистима: "Данас савезници јасно увиђају да су комунисти изгубили битку... Комунизам је пропао у целом свету, а пропаће и код нас".³ Пошто су комунисти били најопаснији непријатељ у завршној фази рата, Михаиловић је тражио обустављање борбе са осталим противницима и наређивао командантима корпуса да се стриктно придржавају упутстава о борби против комуниста.⁴

Задатке ЈВУО на почетку "одсутног сукоба", Д. Михаиловић је дефинисао на следећи начин: 1) чишћење Јабланице и Топлице, 2) акција у Старом Расу и Црној Гори, 3) акција у Босни, 4) акција у

¹ Бранко Петрановић, Србија у 2. светском рату 1939–1945, Београд, 1992, стр. 605.

² Архив војно–историјског института, Четничка архива (даље: AVII, ЧА) 81–1–11 (8. јануар 1944).

³ Телеграм Д. Михаиловића од 17. јуна 1944. AVII, ЧА, 33–2–24.

⁴ Наређење Д. Михаиловића од 18. јуна 1944, AVII, ЧА, 33–2–28. У склопу припрема за предстојеће борбе, поједини команданти ЈВУО забрањивали су сваки политички рад на својој територији и настојали су да спрече деловање предратних политичара који су, пошто се рат ближио крају, прикупљали присталице за будући политички живот. Тако је штаб Церско – мајевичке групе корпуса 21. јула издао наредбу о забрани таквих активности, јер је "Равногорски покрет заснован на чисто војничкој основи, једино за борбу против непријатеља, за слободу нашег напаћеног народа". (AVII, ЧА, 110–1–17).

Срему. Тако би се створили услови за чврсто повезивање територије Србија – Стари Рас – Црна Гора – Херцеговина – Босна, како би се у следећој етапи ишло даље на запад.⁵ Михаиловић је вођење акција у Србији поверио мајору Драгославу Рачићу, а задатак снага из Босне био је да спречи партизански продор преко Лима.

Михаиловић је захтевао одлучност и спремност за дефинитивну победу над комунистима. Посебно је упозоравао своје официре да сада није време за самовољу и недисциплину; тражио је разумевање и узајамно помагање, осуђивао је каријеристе и оне који су у првом реду хтели да извуку политичку корист: ”Збиља је више него чудновато да људи не схватају озбиљност времена у коме се налазимо, да не схватају да се данас решава судбина српског народа. Лична слава никоме неће вредети ништа ако испустимо ситуацију. Најзад, народ није прђија ничија и народ је тај који ће питати свакога како је и шта радио”.⁶

У склопу војних припрема за велики сукоб, Врховна команда ЈВУО спровела је реорганизацију својих снага, укрупњавањем јединица. Створено је 9 група корпуса. Као елитна, формирана је ”IV група јуришних корпуса”. Њен састав био је следећи: I јуришни корпус (две бригаде из 1. и једна бригада из 2. равнорског корпуса; командант – капетан Предраг Раковић); II јуришни корпус (две бригаде Горске Гарде и једна бригада из Шумадијске групе корпуса; командант – капетан Никола Калабић); III јуришни корпус (две бригаде из Церско-мајевичке групе корпуса и једна бригада из Ваљевског корпуса; командант – капетан Војислав Туфегџић); IV јуришни корпус (две бригаде из Златиборског корпуса и једна бригада из Рудничког корпуса; командант – капетан Миломир Коларевић) и V јуришни корпус (једна бригада из Пожешког корпуса и једна бригада из Јаворског корпуса; командант – капетан Милош Марковић). Заповедник целе групе био је мајор (од септембра потпуковник) Драгослав Рачић.

Свака бригада требало је да има 560 људи и 15–30 комада аутоматског оружја. Све бригаде назване су ”јуришним”, а сачињавали су их нежењени борци. Формирање групе требало је да буде завршено до 15. јуна.⁷

Друга елитна група која ће поднети терет судара са партизанима, била је Расинско–топличка група корпуса, формирана 11. маја, а на основу Михаиловићевог наређења од 30. априла. У њен

⁵ Писмо Д. Михаиловића потпуковнику Захарији Остојићу, команданту Истакнутог дела штаба Врховне команде ЈВУО за источну Босну од 12. јула 1944. године; AVII, ЧА, 5–1–23.

⁶ Писмо Д. Михаиловића З. Остојићу од 3. августа 1944. године; AVII, ЧА, 5–1–47.

⁷ Наредба Д. Михаиловића од 27. маја; AVII, ЧА, 4–4–7.

састав улазили су: Расински корпус (Летећа, 1. и 2. трстеничка, 1. и 2. крушевачка, Жупска и Копачичка бригада); Јастребачки корпус (1. и 2. расинска, Моравска, 1. добричка и 3. топличка бригада); Топлички корпус (1. и 2. топличка, 1. и 2. косовска и 2. добричка бригада). За команданта је постављен потпуковник (од јануара 1945. године - пуковник) Драгутин Кесеровић.⁸

*
* *
*

Први покушај реализације планова НОВЈ уследио је средином марта 1944. године, али су се после двомесечних борби 2. пролетерска и 5. ударна дивизија, уз велике губитке, повукле преко Лима. Овај неуспех приморао је Врховни штаб да појача своје снаге у самој Србији, па је у периоду од 20. маја до 21. јуна формирано пет дивизија, а почетком јула у југоисточну Србију дошао је генерал Коча Поповић и преузео команду Главним штабом НОВ за Србију. Хитност акције била је условљена брзим приближавањем Црвене армије са североистока, па је са њом по сваку цену требало успоставити оперативни контакт. Почетком јула почело је прикупљање дивизија НОВЈ у северним деловима Црне Горе, Санцаку и источној Босни. Директиву за упад у Србију Јосип Броз је потписао 25. јула; велика битка за Србију могла је да почне.

*
* *
*

У току јула месеца дејствовале су партизанске снаге из Србије, углавном на југу земље. Партизански покрет на том подручју развио се половином 1944. године у респективну снагу која је у планинском подручју, са обе стране Јужне Мораве, створила већу слободну територију. Југ Србије убрзо ће постати политички центар НОП-а, доласком бројних комунистичких кадрова са циљем консолидовања, омасовљавања и подизања партизанских снага.⁹ И сами команданти ЈВУО признавали су да је рад на том терену (Јабланица и Топлица) био знатно отежан јер је народ у великој мери био наклоњен комунистима. Зато је мајор Рачић наредио да више не сме бити репресалија према становништву, чак ни према истакнутим комунистима. Али после очекиване победе, уследило би чишћење тог терена на

⁸ AVII, ЧА, 79-2-1.

⁹ Момчило Павловић - Верољуб Трајковић, Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. Београд, 1995 (Уводна студија М. Павловића, стр. XIX).

следећи начин: све јединице добиле би сређене елаборате о комунистима и њиховим сарадницима по селима и општинама; сва таква лица била би стрељана, а члановима њихових породица одузела би се сва покретна имовина.¹⁰

Партизанске снаге дејствовале су мање-више неуспешно. Порази су претрпљени, како у Топличко-јабланичкој области, тако и у источној Србији. У борбама на простору Копаноника и Јастребца, Расинско-топличка група корпуса нанела је велике губитке српским дивизијама. Борбе су затим пренете на леву обалу Јужне Мораве. У Лесковачком округу долазило је до честих упада партизана из Бугарске. Тако је у ноћи 10/11. јула око 3.000 партизана прешло са бугарске територије. Борбе са Кесеровићевим снагама трајале су два дана. Партизани су протерани из Јастребачког, Косаничког и већег дела Прокупачког среза; 12. јула нападнут је и Штаб за Топлицу (северно од Прокупља) и нанети су му озбиљни губици.¹¹ Борбе су настављене 17. и 18. јула код Куршумлије (44 мртва партизана) и у Власотиначком срезу (55 мртвих партизана).¹²

У северном делу Нишког округа, партизанске јединице несметано су се кретале, вршиле саботаже и спроводиле мобилизацију, а активност је значајно повећана и у Београдском округу ("народ је препуштен сам себи и пита се где су национални одреди да га заштите од комуниста").¹³ Снаге ЈВУО у овоме крају (Авалски корпус) биле су слабо организоване и нису пружале озбиљнији отпор, чак ни мањим групама. И у Крагујевачком округу у јулу месецу дошло је до појачаног дејства малобројних партизанских одреда, јер је већи део јединица ЈВУО учествовао у Јабланичко-топличкој операцији.

У Источној Србији јединице Млавског корпуса ЈВУО (командант-мајор Сениша Оцокољић "Пазарац") у борбама од 30. јула до 1. августа нанеле су знатне губитке локалним партизанским снагама (76 мртвих).¹⁴ До већих сукоба дошло је крајем јула на граничном простору према Бугарској. Јединице Књажевачког корпуса (1. и 2. књажевачка и Сврљишка бригада) сукобиле су се са Тимочком партизанском бригадом на простору: манастир Светог Петра – село Јелашница.¹⁵ Партизани су и овде претрпели пораз, као и 31. јула када

¹⁰ Строго пов. наређење од 10. јула; AVII, ЧА, 52-1-3.

¹¹ AVII, ЧА, 121-4-12.

¹² AVII, ЧА, 121-4-21.

¹³ Исто.

¹⁴ AVII, ЧА, 94-6-40. У току операција преки суд Млавског корпуса осудио је на смрт 17 дезертера који су стрељани 29. јула.

¹⁵ Заповест штаба Књажевачког корпуса од 26. јула 1944; AVII, ЧА, 99-7-18.

је Тимочки корпус ЈВУО нанео велике губитке 9. партизанској бригади код Кривог Вира.¹⁶ Осим тога, намера 23. српске дивизије била је да се повеже са снагама у Бугарској, што је у овом периоду онемогућио Књажевачки корпус.¹⁷ Тако је у јулу месецу иницијатива била на страни ЈВУО, али од августа ситуација се битно мења.

*
* *
*

Србија је била изузетно важна стратешка област и за западне савезнике, због повлачења немачких трупа вардарско-моравском долином (Група армија "Ф" са око 270.000 војника и Група армија "Е" са око 350.000 војника). Слаб партизански покрет у Србији и процена да ће здружене непријатељске снаге, у које су убрајани Немци, Бугари, недићевци, љотићевци и четници Д. Михаиловића пружити велики отпор продору НОВЈ, кључни су разлози за две одлуке са далекосежним последицама по исход грађанског рата у Србији. Прво је априла 1944. године укинута једна неформална одлука савезника да се не шаље оружје партизанима у Србији. Од тог тренутка почеле су велике испоруке ратног материјала: "Те испоруке имале су одлучан утицај на ток рата у Србији. Омогућиле су офанзивне операције у облику који је до тада био немогућ. Коначно, испоруке су силно подстакле морал партизана и појачале њихов унутрашњи положај јер су показале да они уживају потпуну подршку савезника".¹⁸

Друга важна одлука тицала се појачаног дејства англоамеричке авијације као подршка акцијама НОВЈ. Конкретно координирање потеза између команданата Средоземља, генерала Вилсона и Јосипа Броза може се пратити од новембра 1943. године.¹⁹ То је од посебног значаја било у ситуацији пораза српских дивизија у јулу 1944. године. К. Поповић је, због великих губитака 21. и 24. дивизије, у више наврата драматично тражио бомбардовање свих већих градова на југу Србије.²⁰ Усаглашавање партизанских акција у Србији са савезничким ратним ваздухопловством за Балкан, договорено је на серији састанака у Казерти од 6. до 14. августа, а посебно на састанку од 6. августа између југословенске делегације и команданата Средоземља.²¹ Договорено је да партизански команданти на терену озна-

¹⁶ AVII, ЧА, 121–4–22.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Белешка бригадира Фицроја Маклејна о војно-политичкој ситуацији у Србији, септембра 1944; цитат према: М. Павловић, цит. дело, стр. LVIII.

¹⁹ М. Павловић, цит. дело, стр. XXXV.

²⁰ Исто, стр. XX.

²¹ Исто, стр. LIV.

чавају циљеве које треба бомбардовати. Главни објекти били су пут и железничка пруга: Београд – Ниш – Солун и Београд – Ниш – Софија, саобраћајне комуникације и путна железничка мрежа. Масовни удари почели су 1. септембра.²²

*
* *
*

Продор Оперативне групе дивизија НОВЈ (2. пролетерска, 5. и 17. ударна) почео је 28. јула маршем у три колоне, из ширег реона Берана. Први прелаз извршен је у ноћи између 31. јула и 1. августа преко Лима (4. далматинска и 8. црногорска бригада и делови 37. дивизије) на линији: Пријепоље–Бистрица–Дугалић. Борбу са њима примили су Златиборски корпус, IV јуришни корпус и Вишеградска бригада на левој обали Увца. Тим снагама командовао је потпуковник З. Остојић. Истовремено, партизани су освојили Беране од Немаца и продужили продор ка истоку, све до Сјенице. Да би се ти продори спречили, ВК ЈВУО наредила је Западно–моравској групи корпуса да се повеже са јединицама на простору од Санцака до Дрине.²³ Интензивне борбе водио је и Јаворски корпус на простору између Голије и Ивањице.²⁴

Оперативна група успела је да се пробије и 3. августа стигла је у непосредну близину реке Ибар, а наредне ноћи успела је, током борби са немачким снагама, да се пребаци на десну обалу реке. У даљим дејствима група је имала задатак да, по избијању на Копаник, продре на подручје Топлице и Јабланице и у садејству са српским дивизијама овлада простором Жупе и Расине и избије на десну обалу Западне Мораве.

Таква ситуација значила је за ЈВУО почетак одлучујуће битке. Командант операција, мајор Д. Рачић, процењивао је да партизанске снаге желе да нападом на простор између Ибра, Западне и Јужне Мораве створе ослонац за даљи продор у Шумадију, како би се разбио центар Равногорског покрета. Истовремено, упозоравао је Рачић, комунисти су желели да заузму овај простор како би могли пресудно да утичу на судбину Балкана јер би контролисали долине свих великих река: "Тући Тита у овоме подухвату и задржати овај простор у нашим рукама, значи одузети му могућност да утиче на даљи развој ствари на Балкану. Зато је ова борба од пресудне важности и била би неповратно изгубљена и судбоносна ако дозволимо да Тито успе."²⁵

²² Исто, стр. LVII.

²³ Наређење ВК ЈВУО од 3. августа; AVII, ЧА, 48–4–6.

²⁴ Извештај команданта Маљенске групе бригада од 5. августа; AVII, ЧА, 52–3–44.

²⁵ Директива Д. Рачића од 5. августа; Зборник докумената и података о Народно–ослободилачком рату, Београд, 1985, XIV, 4, стр. 34.

Пресудну улогу у целој борби имао је Копаоник и његов највиши врх Суво Рудиште. Зато је Рачић наредио јединицама IV групе јуришних корпуса и Расинско-топличке групе корпуса да по сваку цену пре партизана освоје Копаоник, како би се несметано продужиле операције на северу, према планинском гребену: Жељин-Гоч-Столови. Покрет снага ка Копаонику наређен је за 5. август, у 17 сати.²⁶

Снаге НОВЈ успеле су да се докопају гребена Копаоника 6. августа; III корпус одбачен је северно од Брзећа, а II је успео да се стабилизује на линији: Јастребац-Сабидо-Бришевац. Намера Д. Рачића била је да спречи спајање партизанских снага, па је наредио I и II корпусу да што пре заузму Миланов Врх на Копаонику (једну од доминантних кота).²⁷ Још једном је нагласио свим старешинама да се овом бробом решава судбина Србије: "Пеко Дапчевић мора бити уништен, иначе ситуација ће бити страховито тешка за даљи наш рад".²⁸

Снаге НОВЈ успеле су, међутим, да потисну јединице ЈВУО на Копаонику и да продру ка Жупи и Расини. Тешке губитке у борбама на Копаонику имао је II јуришни корпус: 20 мртвих, 69 рањених и велики број дезертера. Повлачење овог корпуса, због недостатка муниције, довело је до пада изузетно важних положаја: Оглавља, Бришевца и Палежа (6. и 7. августа) које су заузеле 2. крајишка и 6. источнбосанска бригада, као и до пада Бруса (7. августа) кога је освојила 2. пролетерска бригада.²⁹ До напуштања борби за Копаоник дошло је и због слабе координације са III корпусом, а остао је и велики празан простор између I и II корпуса.³⁰

Половином августа снаге НОВЈ концентрисале су се ка Крушевцу, Трстенику и Врњачкој Бањи, па је штаб IV групе јуришних корпуса настојао да се спречи њихов продор у долину Мораве и у том смислу издата су наређења II, III и V корпусу.³¹ Напредовање је привремено заустављено код Куршумлије, где су партизани доживели пораз.³²

²⁶ Исто, стр. 34-35.

²⁷ Заповест Д. Рачића од 6. августа; AVII, ЧА, 77-3-21.

²⁸ Исто.

²⁹ Извештај штаба II јуришног корпуса од 14. августа; AVII, ЧА, 29-1-12.

³⁰ Извештај штаба III јуришног корпуса од 17. августа; AVII, ЧА, 78-4-16.

³¹ Наредба начелника штаба IV групе јуришних корпуса, капетана Нешка Недића од 12. августа; AVII, ЧА, 77-3-24.

³² Исто као напомена 30.

У ситуацији када се исход рата преламао, најјаче идеолошко оружје било је истицање антисрпског карактера комунистичког покрета. Тако је Д. Михаиловић наглашавао: "Тито жели да једино српски народ страда. То је његов циљ, а не борба са окупатором. Титове хорде нападају Србију, а своје редове напунио је усташама и другим изродима који су до јуче клали наш народ".³³

Крајем августа, IV група јуришних корпуса водила је борбе са 5. дивизијом, која је држала Жупу и 17. која се налазила на десној обали Расине. Почетак напада био је предвиђен за 26. август и то: јединице Расинско-топличке групе корпуса требало је да нападну Жупу, а III и V јуришни корпус снаге на Расини.³⁴ Доста успеха у борбама са 5. дивизијом имао је V корпус, па је 27. августа освојен Александровац, а 28. августа предњи делови корпуса избили су на реку Расину.³⁵ Међутим, у противнападу од 30. августа, партизанске снаге поново су овладале Жупом и Расином, па је дошло до повлачења IV групе јуришних корпуса ка западу. Већ 31. августа и потпуковник Д. Кесеровић наредио је повлачење својим јединицама на леву обалу Западне Мораве.³⁶ Иако је Кесеровић планирао прегруписавање снага и детаљне припреме за нове акције у Жупи, на Копаонику и Топлици, одлучујућа иницијатива прешла је на НОВЈ.

*
* *
*

Главни разлози пораза ЈВУО били су, ипак, унутрашње природе. Опште стање било је на ивици расула, нарочито код старешинског кадра. Најупечатљивије сведочанство о томе оставио је капетан Душан Радовић "Кондор", командант Златиборског корпуса.

Према Радовићевом мишљењу, од идеала Равне Горе: новог стваралаштва и револуционарног стремљења за бољу и светлију будућност државе, чиновника, радника и сељака – на крају рата није остало ништа. У покрету су доминирали људи који нису били ствараоци, несвесни тежине и величине борбе, нити су били идеолошки изграђени у равнорском духу: "Ако наш рад проучимо и критички погледамо или, боље речено, погледамо другу страну медаље, видећемо да смо у многим стварима реакционари, стари југословенски официри без духа, са болешљивим и скученим особинама душе, без стваралаштва и идеја, без витештва у манирима

³³ Распис Д. Михаиловића од 29. августа; AVII, ЧА, 33–16–14.

³⁴ Заповест Д. Рачића од 25. августа; AVII, ЧА, 77–3–3.

³⁵ Извештај штаба V јуришног корпуса од 31. августа; AVII, ЧА, 53–2–8.

³⁶ Строго пов. заповест потпуковника Д. Кесеровића; AVII, ЧА, 101–3–

или пак мали кафански чиновници, са ограниченим хоризонтима и болесним амбицијама које спутавају. А хтели би да кроз борбу и пламен револуције извојујемо нешто боље и ново, служећи се при том пилићарским методама... Место да се испењемо на врх обасјан новим и јачим сјајем, силазимо низбрдо у понор препун таме, чамимо и досађујемо Богу, сељаку и сами себи, заносећи се личним будућим положајем, орденом, вилом и аутомобилом или посланичким мандатом. Што ћемо постати шофери таксија, измењари, макрои, безпризорни, није велика штета, али зато ће нас проклети Бог и српски народ, јер ћемо га заједно са престолом бесмртних Карађорђевића издати и упустити црвеној немани и црвеном олошу”.³⁷

Д. Радовић је захтевао од својих официра да створе праву војску, са сталним људством које ће изводити обуку и бити дисциплиновано; тражио је да се зауставе дезертерства, развијају пожртвовање и поштовање команде; да се народ не пљачка и не злоставља, а у борбу не уводе неискусни младићи (“наше бригаде се попуњавају чобанима који дрхте кад узму празну пушку у руке, а ђидије дрмају кола по вашарима, испијају љуту и окрећу црну берзу”); да се мобилишу богати обвезници (“кад човек прође поред строја наших бригада види скуп одрпане сиротиње и закржљалих, док се газдински синови тове уз добру софру и носе гиздаве фермене и антерије са иницијалима ДМ који као спољна форма сведоче да су и они национални, мученици, и борци Равне Горе”); тражио је да се поведе рачуна и о одећи, обући, исхрани људи, чувању муниције и осталим стварима како би се створила елитна војска способна да одговори својим историјским задацима. Али, како констатује Радовић, “ми стварамо гомилу и руљу, склону свим пороцима, расулу, хаосу и бекству. Реците, није ли све ово тачно? Питам вас, као ваш старешина, јесте ли до сада одговорили својој заклетви, дужности, савести, части и идејама Равне Горе? Има ли узвишене идеје водиле или ма какве светиње која би Вас покренула да се злу стане на пут и да пођемо са новим напорима, чврсто и сигурно, најсветијем идеалу: победи?”³⁸

О сличним стварима говорио је и Драгослав Рачић, у свом Меморандуму упућеном Д. Михаиловићу, крајем августа, у коме је критиковао дотадашњи рад Врховне команде и целог покрета, због нејасног заузимања ставова, неумешности и недовољне енергичности, што је довело до тога да су се савезници окренули комунистима.³⁹

По Рачићевом тумачењу, главни проблем био је у недефинисаним политичким циљевима: “Хтели смо националну револуцију, али је нисмо извршили, јер смо се огрешили о свети принцип револуције: борити се док се не сруши стари режим и његови носиоци.

³⁷ Поверљив распис Д. Радовића од 20. августа; AVII, ЧА, 31–4–5.

³⁸ Исто.

³⁹ AVII, ЧА, 77–5–17.

Ми смо, напротив, у своје редове примили доста носилаца старог режима".⁴⁰ Рачић је критиковао ослањање на предратне политичаре, чињеницу да је критеријум за положај у ЈВУО био предратни чин, а не способност и успех у раду, као и спречавање напретка оних који су то заслуживали. Све је то довело до "очајног колебања" и понижавања према противницима: "Час смо пактирали, час били легални, час заузимали став оружаног сукоба. Што је најжалосније, те фазе су се мењале врло брзо и према жељи наших противника и одлуци појединих команданата".⁴¹

Пошто је таква политика водила сигурном уништењу покрета, Рачић је предложио да се крене у отворену акцију против окупатора, како би се повратио углед код савезника или да се изврши потпуни наслон на Немце ако би то донело довољно оружја "које ће нам гарантовати да комунисте уништимо и постанемо господари ситуације у земљи".⁴² Рачић је предлагао и трећу, ужу могућност – потпуно овладавање простором западне Србије, што би се постигло ударом на све немачке гарнизоне западно од линије Београд-Крагујевац-Краљево. Тако би се створила сигурна база за даља дејства у Србији и Југославији. Осим тога, тражио је да се штаб ВК попуни енергичним, искусним и способним официрима и да се са положаја удаље неспособни и колебљиви. Такође, захтевао је за себе команду над свим снагама у западној Србији и потпуну самосталност у раду.⁴³

Општа деморалисаност снага ЈВУО била је присутна и у појешком крају ("Настала је велика равнодушност и површност према служби, јер старешине пуну пажњу поклањају само свом комодитету и гледају да задовоље своје потребе").⁴⁴ Официри и војници нису извршавали своје дужности, национална свест је била на ниском нивоу, интриге и међусобна оптуживања били су у првом плану; присутан је био велики отпор мобилизацији или је стално тражено враћање војника са положаја ("обично долазе неки старци да траже смену својим сродницима, само зато да би способан борац отишао да билмези или ради код куће, а да се неки неспособан утрпа на његово место").⁴⁵ У манипулисању људима на фронту, активно су учествовали и официри, повлачећи своје пријатеље и рођаке, а синови богатијих и виђенијих људи на све начине покушавали су да избегну војну обавезу.⁴⁶

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Извештај о стању у 1. појешкој бригади од 19. августа; AVII, ЧА, 52-5-35.

⁴⁵ Извештај о стању у Појешком корпусу од 22. августа; AVII, ЧА, 52-5-45.

⁴⁶ Исто.

Како је исход рата бивао све извеснији, све је више било дезертера. Због тога је потпуковник Душан Смиљанић, командант Шумадијске групе корпуса, наредио да се сви они који покушавају да напусте положај, стрељају на лицу места.⁴⁷ Осим тога, препоручивао је и ангажовање "већег броја свештеника који би војницима држали предавања ради јачања духа".⁴⁸

Војници који су одлазили са положаја и враћали се кућама, проносили су различите вести које су "неповољно утицале на дух народа". То је, по оцени команданта Крагујевачког округа, уносило панику у народ и ишло на руку комунистима ("вести се невероватном брзином шире и увеличавају, а нарочито о јачини и покретима комунистичких банди, о њиховом наоружању и спремности"), па је наредио стрељање војника који би ширили такве приче.⁴⁹ Командант Крагујевачког округа захтевао је од команданата срезова, полицијских чета и прихватних војних станица, затим од председника општинских и среских равногорских одбора да држе што више зборована како би се народ "одржао у физичкој снази и духовној моћи, спојен у једној целини са општим идеалима Равногорског покрета, да би се донела слобода српском народу".⁵⁰

И у најтежим тренуцима и искушењима, официри ЈВУО уверавали су војнике и народ да ће победа бити на њиховој страни; тражили су пуно пожртвовање и одговорност пред историјом. Негативне појаве у самом покрету, међутим, најављивале су слом. Према мишљењу потпуковника Д. Смиљанића, главни проблем био је колебљив дух, као и недостатак идеологије, воље, издржљивости и одлучности. Због тога су честе појаве биле: избегавање дужности, несавесно извршавање наређења, неодлучност и неспособност у вођењу операција, а изнад свега – кукавичлук и масовно дезертерство. У подизању борбеног духа својих бораца, Д. Смиљанић се позивао на славне традиције и светлу прошлост: "Зар овако нешто може да се појави у синовима славом овенчаних Шумадинаца? Не, то не сме и не може бити, јер би нас проклеле кости наших хероја и мученика, проклето би нам било млеко наших мајки".⁵¹

Да би се те појаве искорениле, потпуковник Смиљанић је наредио: 1) да свака јединица има свештеника за моралну и идеолошку наставу, 2) да се редовно изводи обука за герилску борбу, 3) да се воде заједничке акције, без обзира која је јединица тренутно

⁴⁷ Наређење од 13. септембра; AVII, ЧА, 33–4–25.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Наредба од 18. септембра; AVII, ЧА, 33–4–35.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Наређење од 22. септембра; AVII, ЧА, 33–4–40.

у борби, 4) да старешине покажу већу одлучност и иницијативу, 5) да се формирају преки судови за дезертере, кукавице, неодлучне и оне који немају личне храбрости, 6) да родитељи не посећују сувише често своје синове на положајима.

На крају је Д. Смиљанић поручио народу Шумадије: "Позивам све националисте Шумадије да се у овим тешким и судбоносним данима ставе у службу Отаџбини. Бије се одлучна битка. Сви на посао до самопрегора, јер ће већ сутра бити касно. Кукавице нека умру, а Отаџбина мора да живи!"⁵²

И командант 1. шумадијског корпуса, капетан Марко Музикравић, упозоравао је народ Шумадије да се води рат за спас отаџбине и да у њему морају сви да учествују: "Ово је најтежи рат у нашој историји, стварни и крвави рат, наш први и најкрвавији непријатељ јесу комунисти, уједињени са хрватским усташама".⁵³ Музикравић је захтевао чврсту дисциплину, стриктно извршавање наређења и беспоговорну послушност. Посебно је упозоравао колебљиве и кукавице и истицао да према дезертерима неће бити милости.⁵⁴

Стање у Шумадији, у очекивању партизанског продора, било је, међутим, хаотично. Чинили су га таквим, пре свега, родитељи и рођаци мобилисаних – нису веровали у поруке старешина ЈВУО, па су настојали да врате своје синове, мужеве и браћу кућама. Зато је командант 2. грузанске бригаде забранио напуштање села, контакте са војницима, као и изласке из кућа после 18 сати.⁵⁵ Осим тога, сеоске страже (тзв. треће чете у војној структури ЈВУО) нису обављале своју дужност, па су поједине партизанске групе несметано крстариле грузанским крајем. О стању духа међу народом, најбоље говоре следеће речи потпоручника Николића: "Поједини родитељи приликом поласка њихових синова на браник Отаџбине, саветују их речима: 'Иди сине, па ако ти дође тешко, бацај пушку и бежи кући!'. Ово Србин од кад постоји историја српства није могао да учини нити је чинио."⁵⁶

⁵² Исто.

⁵³ Наређење од 22. септембра; AVII, ЧА, 44–2–42.

⁵⁴ Наређење од 3. октобра; AVII, ЧА, 45–1–10. Ситуација у Шумадији постала је изузетно тешка, па је М. Музикравић на територији Крагујевачког округа увео полицијски час (од 19 до 6 сати). Осим тога, наредио је да се затворе све кафане и други локали у којима се точе алкохолна пића; забрањене су биле и све посете војницима на положају (Исто).

⁵⁵ Наредба потпоручника Александра Николића од 22. септембра; AVII, ЧА, 44–2–44

⁵⁶ Исто.

*
* *

У току најтежих сукоба са снагама НОВЈ, Д. Михаиловић је, вероватно под притиском групе официра на челу са Д. Рачићем, издао наредбу о општој мобилизацији у земљи која би отпочела 1. септембра. У њој је у првом плану био обрачун са унутрашњим непријатељем јер се "комунисти припремају да нам уместо ослобођења, донесу ново ропство и своју крваву тиранију".⁵⁷ Према Михаиловићевом тумачењу, главни циљ комуниста било је разбијање и уништавање Срба: "Мало им је онај милион који су заједно са усташама побили".⁵⁸

Михаиловићев мобилизациони проглас "Срби, Хрвати и Словенци", био је, пак прожет нешто другачијим тоновима – у првом плану била је борба против Немаца: "Данас је дошао час да несавијену и неповијену тробојку, заставу славе и слободе, снесемо из дивљих планина у питома поља, мирна села и мученичке градове, задајући крвнику последњи и одлучни удар, отварајући својим грудима врата једног новог и срећнијег доба – уједињеног и слободног Балкана".⁵⁹ Михаиловић је посебно инсистирао на дисциплинованом спровођењу наређења Врховне команде ЈВУО јер "равногорска револуција не сме бити револуција нереди и убистава, већ револуција правде и слободе"; поручивао је свим Југословенима да постоји само један тробојни барјак отаџбине, слободе, части и славе: "То је Краљева застава наша".⁶⁰

*
* *

Почетком септембра најжешће борбе вођене су у западној Србији: 1. пролетерски корпус НОВЈ (око 6.000 бораца): 1. пролетерска, 6. личка ("Никола Тесла") и 37. санџачка дивизија, налазили су се јужно од Ужица, у области Чајетине. У борбама од 27. августа до 1. септембра заузели су Ариље, Пожегу, Чајетину и Бајину Башту. Од снага ЈВУО ту су били: Златиборски корпус (на Јеловој Гори), IV јуришни корпус (у области Карана), а између Карана и Пожеге Западно-моравска група корпуса, са приближно истим снагама.

⁵⁷ Наредба О. бр. 557; AVII, ЧА, 5–3–31.

⁵⁸ Исто. Иста ситуација је била и на супротној страни - главни циљ операција НОВЈ у Србији било је уништење ЈВУО. Ј. Броз је то јасно истакао у својој наредби К. Поповићу од 5. септембра: "Упамтите да је у цјелокупној овој операцији основни задатак ликвидација четника Д. Михаиловића и недићеваца. Спријечите Михаиловића да врши мобилизацију и одводи народ за собом" (Цигат према: Јозо Томашевић, Четници у II свјетском рату, Загреб, 1979, стр. 365.)

⁵⁹ AVII, ЧА, 5–3–32.

⁶⁰ Исто.

Д. Рачић је планирао концентрисана дејства левом и десном обалом Западне Мораве, како би се заузела Пожега, очистио простор до Ужица, а комунисти протерали, преко Златибора, ка Вишеграду. Политички циљ борбе образложио је на следећи начин: "Борба у коју ступамо је одлучујућа за Србију, Југославију и цео Балкан, јер од наше победе или пораза зависи да ли ће на наше тло доћи Англо-американци или Совјети".⁶¹

Тешке борбе вођене су наредних неколико дана, Јединице IV јуришног корпуса потиснуле су 5. септембра 6. личку дивизију и заузеле Пожегу. Партизанске снаге повукле су се на северозапад, према Дрини, па је Рачић издао наређење о покрету својих трупа из Пожеге како би се "продужило надирање за непријатељем, са циљем да га у простору Пожеге и Ужица тучемо и овладамо непосредном околином која ће послужити као база за даље наше операције".⁶²

Међутим, 1. пролетерски корпус извршио је прегруписавање и 7. септембра кренуо ка Јеловој Гори. Ту је 8. и 9. септембра био велики сукоб који се завршио поразом Златиборског корпуса.

У време ових сукоба, Врховна команда ЈВУО налазила се у Чачанском срезу, а јединице Црвене армије биле су код Турн Северина, на румунској обали Дунава, спремне за прелазак на југословенску територију. Михаиловић је наређивао да "Русе не треба нипошто нападати", већ их дочекати као савезнике и пријатеље, избегавајући свако политизирање. Веровао је да ће совјетске трупе третирати ЈВУО као савезника и да неће активно стати на страну свог идеолошког партнера, тј. да неће подстрекивати грађански рат, подржавањем једне стране у сукобу и прејудицирањем будућег социјално-политичког поретка у Југославији, што ће се показати као велика заблуда.⁶³

Услед надирања 1. пролетерског и 12. ударног корпуса НОВЈ, Михаиловић и Врховна команда били су приморани на повлачење. После заседања Централног националног комитета (8. и 9. септембра) у селу Милићевци код Чачка, када је дефинитивно потврђена вест о преласку првих јединица Црвене армије у Србију, ВК се повлачила преко Суворора; 21. септембра, Михаиловић и ВК прелазе у Босну, у нади да ће се исход рата преокренути, због евентуалног сукоба Запада и Совјетског Савеза, што је била друга велика заблуда.

У првој половини септембра вођене су борбе и у источној Србији, са променљивом срећом. Тако је 7. септембра дошло до великог сукоба у околини Зајечара, у коме су учествовале Крајинска, Млавска и Великоморавска бригада из Тимочког корпуса, као и

⁶¹ Наређење Д. Рачића од 4. септембра; AVII, ЧА, 33-4-10.

⁶² Наређење Д. Рачића од 6. септембра; AVII, ЧА, 33-4-17.

⁶³ Милан Матић, Равногорска идеја у штампи и пропаганди четничког покрета у Србији 1941-1944, Београд, 1995., стр. 30.

делови Иванковачког, Ресавског и Крајинског корпуса, обједињени у Јуришни корпус источне Србије.⁶⁴ Већ у првим сударима дошло је до масовног напуштања положаја и расула у редовима ЈВУО. Тако је и у овој области стратешка иницијатива прешла на страну НОВЈ, чије су снаге већ биле у оперативном контакту са Црвеном армијом.

*
* *
*

Било је и покушаја да се грађански рат спречи и све снаге уједине у броби против окупатора. Једну такву иницијативу упутила је команда Власинског корпуса ЈВУО енглеској мисији при Главном штабу НОВ за Србију. Подсећајући на своје борбе против Немаца и Бугара у јулу и августу (саботаже, диверзије, разоружање 280 Немаца и 300 Шиптара у Лесковцу) команда корпуса захтевала је да се изврши притисак на партизане како би они обуставили нападе на ЈВУО.⁶⁵ Истицало се да у Србији траје национални устанак и да се неће дозволити наметање власти "Титових партизана" силом, јер је Тито највећи непријатељ српског народа. Наша идеја водиља је: федеративна демократска Југославија на челу са Краљем, а све у интересу наших моћних савезника и српског народа.⁶⁶ Треба, међутим, рећи да је ова иницијатива подразумевала уједињење свих снага под командом ЈВУО.

С тим у вези био је и предлог делегације грађана Власотинца. Предлог о споразуму са НОВЈ (у 12 тачака) предвиђао је обустављање братоубилачког рата, заједничку бробу против окупатора и пружање узајамне помоћи; сви кривични поступци водили би се после рата; репресалије против породица дезертера не би се спроводиле; народ би се слободно опредељивао, а улазак у град био би забрањен обема групама; војници се не би мешали између себе, а старешине би радиле на стварању узајамног поверења; сва политичка питања решила би се после рата. Гарант "споразума међу браћом" била би енглеска мисија.⁶⁷

Предлог је, међутим, остао мртво слово на папиру.

⁶⁴ AVII, ЧА, 100–2–18.

⁶⁵ Штаб Власинског корпуса ЈВУО (9. септембар); AVII, ЧА, 100–6–5.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Документ од 13. септембра; AVII, ЧА, 100–6–9.

*
* *

Посебно тешка ситуација за ЈВУО била је у ваљевском крају. У склопу припрема за завршни обрачун са НОВЈ, 13. септембра формиран је VII јуришни корпус (командант – капетан Војислав Марковић) који је требало да дејствује у области Колубаре. Било је и предвиђено да се изводе заједничке акције са Немцима. Тако је капетан Н. Неђић у наредби В. Марковићу нагласио: ”Пошто ову акцију углавном воде Немци, то ће твоја улога бити да наслоном на њих извршиш тучење црвених, сугеришући Немцима најпогоднија решења. Главни задатак ти је да гониш и хваташ комунисте које немчке трупе разбију”.⁶⁸

Од тога, међутим, није било ништа и Немци су морали да напусте Ваљево 18. септембра. У таквој ситуацији, када је пораз био очигледан, Неђић је одлучио да главнину снага повуче ка Босни, где се већ кретала Врховна команда. Наређење за покрет издато је 20. септембра: ”Партизани надиру. Немци концентришу снаге ка Београду да их тако дочекају. Ми сами не можемо се више за успехом супротстављати”.⁶⁹

На путу ка Босни вођене су борбе са 12. корпусом НОВЈ код Гучева, 21. и 22. септембра.⁷⁰ Како је пут одмицао, повећавао се број дезертера, пре свега због несналажења старешина у новој ситуацији и недефинисаних циљева таквог покрета. Тако је већ 29. септембра бројно стање Ваљевског корпуса било знатно смањено, тако да су од некадашњег корпуса остала само три батаљона.⁷¹

Слична ситуација била је и у осталим деловима Србије. Крајем септембра, 1. Шумадијски корпус налазио се у околини Аранђеловца и сукобио се са 4. бригадом 21. српске дивизије. Заповест за напад издата је 27. септембра.⁷² У борби су учествовале 1. грузанска бригада, Ударна бригада из Шумадијске групе корпуса и Левачка бригада, као и мањи делови Рудничког корпуса. И овога пута одлучила је предност партизана у наоружању: ”Под јаком фронталном и бочном ватром аутоматског оруђа црвених и пошто је дошло до мешања наших и њихових делова, повукли смо се при чему нас је само срећа спасила (нарочито на сектору према Бешевници) да не будемо сви уништени”.⁷³

⁶⁸ AVII, ЧА, 69-2-15.

⁶⁹ AVII, ЧА, 69-2-21.

⁷⁰ AVII, ЧА, 69-2-22.

⁷¹ AVII, ЧА, 69-2-41.

⁷² AVII, ЧА, 44-5-14.

⁷³ AVII, ЧА, 44-5-15.

*
* *
*

Д. Михаиловић је до краја веровао у исправност борбе коју је водио Равногорски покрет. Непрестано је охрабривао своје борце тврдњама да западни савезници имају великих интереса на Балкану и да га неће препустити интересној сфери Совјетског Савеза: "То Вам је знак да смо били на правом путу и позив да приберете све националне снаге, да позовете сав народ на општи устанак, да очистите земљу од међународног Титовог олоша који хоће да опусте све што је свето српској нацији".⁷⁴

За неко озбиљније окупљање националних снага било је већ и сувише касно. За мање од три недеље, Равногорски покрет ће престати да постоји у Србији. Пошто је 12. корпус НОВЈ припремао напад на Шабац, Д. Рачић је наредио својим снагама пробој према Медведнику "са циљем да се дочепамо простора Пецка-Ваљевске Ставе и одатле дејствујемо према позадини непријатеља".⁷⁵ У пределу Шапца и Обреновца, IV група јуришних корпуса учествовала је у борбама против 12. корпуса НОВЈ заједно са Немцима. Рачић је планирао да II јуришни ступи у везу са немачком колоном из Обреновца "и напада са њом заједно", а III јуришни требало је да се повеже са немачким снагама са Уба.⁷⁶

Планирани продор спречила је, међутим, 6. пролетерска дивизија која је 26. септембра добила задатак да затварањем пута Шабац-Ваљево садејствује са 12. корпусом у његовом продору у Мачву. Пошто су партизани освојили Ваљево, Лозницу, Лазаревац и Љиг, Рачић је 4. октобра наредио покрет ка југу, према долинама Западне Мораве и Бетиње, како би се ухватио прикључак са осталим снагама ЈВУО.⁷⁷

Рачић је затим своје снаге усмерио ка простору: Ивањица-Гуча-Пожега где није било већих снага НОВЈ, па је наредио II јуришном да заузме Ивањицу, а III да освоји Гучу и Ариље, у току 12. октобра.⁷⁸ Тако је створена слободна територија за предах који је трајао свега неколико дана. И снаге из Шумадије трпеле су поразе и биле у непрестаном повлачењу. Већ 18. октобра штаб шумадијске групе корпуса налазио се у околини Чачка.⁷⁹

⁷⁴ Распис Д. Михаиловића од 2. октобра; AVII, ЧА, 56-3-30.

⁷⁵ Наређење од 1. октобра; AVII, ЧА, 77-4-14.

⁷⁶ Наређење Д. Рачића од 2. октобра; AVII, ЧА, 128-4-26.

⁷⁷ Наређење Д. Рачића од 4. октобра; AVII, ЧА, 128-4-28.

⁷⁸ Наређење Д. Рачића од 10. октобра; AVII, ЧА, 77-4-15.

⁷⁹ AVII, ЧА, 45-4-1.

*
* *
*

Последњи покушај борбеног дејства против Немаца, ЈВУО је предузела у октобру, када су трупе Црвене армије биле у Србији. Намера је била да се самосталним или заједничким акцијама са совјетским јединицама обезбеди политичка будућност Равногорског покрета. Дејства су вршена долином западне Мораве (узводно) од Крушевца, преко Краљева и Чачка, до Пожеге и Ужица.

Одмах по преласку Црвене армије у Србију, Д. Кесеровић је наредио појачање саботаже, ометања немачких транспорта и напада на Немце. Један део Топличког корпуса имао је задатак да пресече немачке комуникације између Врњачке Бање и Краљева и онемогући слање појачања из Краљева према Крушевцу. Други део корпуса, са истим задатком, распоређен је између Стопање и Тртеника, а 2. крушевачка бригада и део Јастребачког корпуса требало је да нападне Немце на правцу Крушевац–Сталаћ. Остали део снага Расинско-топличког корпуса, био је подељен у две групе: прва је блокирала Крушевац и спречавала излазак Немцима, а друга је водила интензивне борбе са 2. пролетерском бригадом. Укупан број Кесеровићевих снага био је око 10 хиљада бораца.⁸⁰

Када је 13. октобра Црвена армија прешла Велику Мораву, поручник Крамер упутио је писмо совјетском команданту у коме је предложио сарадњу са снагама ЈВУО. Сарадња је одбијена а затражено је да Кесеровић разоружа Немце у Крушевцу 14. октобра, до 16 сати, а потом да његови људи положи оружје (и сопствено и евентуално заплењено) и предају се совјетским трупама.⁸¹

Акција око разоружања Немаца у Крушевцу почела је 14. октобра, у 6,30 сати. Немачком команданту у граду, мајору Книју, постављен је ултиматум о предаји до 9 сати, што је прихваћено. Акцијом су руководили, осим Кесеровића, мајор Властимир Васић, командант Делиградског корпуса, поручник Крамер и један официр Црвене армије. Дошло је и до борби. На путу Крушевац–Краљево налазила се једна немачка јединица са 16 тенкова која је кренула ка граду. У борбама је погинуло 17, а рањена су 23 бораца Расинско-топличке групе корпуса.⁸² Град је ослобођен 14. октобра у

⁸⁰ Извештај Д. Кесеровића Д. Михаиловићу од 3. априла 1945; AVII, ЧА, 81-5-20 Овакав распоред снага Кесеровић је извршио у договору са поручником Елсвортом Крамером, који је у штаб ВК ЈВУО дошао као члан америчке мисије са пуковником Робертом Мак Даулом на челу. У октобру је додељен Кесеровићевом штабу.

⁸¹ Исто.

⁸² Исто.

послеподневним часовима. На споменику у Крушевцу истакнуте су југословенска, совјетска, америчка и енглеска застава. Заплењено је: 25 минобацача, 96 пушкомитраљеза, 8 тешких митраљеза, 200 митраљеза, 15 вагона муниције и 1.200 пушака.

У Крушевцу је формиран одбор од највиђенијих грађана као прелазни облик власти, издат је проглас народу и организован свечани улазак совјетских трупа 15. октобра. Одржан је велики народни збор на коме су говорили Кесеровић, поручник Крамер и један потпуковник Црвене армије.

Ситуација се убрзо нагло мења. Код совјетских снага избијају на површину политички интереси и пружа се подршка идеолошком савезнику: почиње акција разоружавања Кесеровићевих снага. Већ 15. октобра разоружан је готово цео Варварински корпус и спроведен у Параћин, а послеподне истог дана почела су хапшења војника у Крушевцу и на положајима око града. Сам Кесеровић избегао је хапшење и са делом снага повукао се у правцу Жељина и Гоча. Заробљеници су предавани локалним партизанским јединицама: "Са нашим разоружаним војницима поступак је био најгори, много гори него са заробљеним Немцима које смо ми предали Русима. Партизани који су чували наше војнике наизменично са Русима, пљачкали су их, а приликом спровођења пешице од Крушевца за Параћин, кундачили су наше људе, храну им уопште нису давали, а када би ко покушао да пије воду, поред друма из баре, био би на лицу места убијен".⁸³

Борбе са Немцима вођене су и у околини Краљево. Д. Рачић је издао 16. октобра наређење за напад на град, како би се спречио пробој Немаца ка Чачку. Требало је затворити и путеве ка Крагујевцу и Рашкој: "Немце нападати на сваком кораку и где год се појаве. Ако Руси нападну Краљево, нападните и ви, без обзира на жртве. Припремите дочек Русима. Наше трупе морају заједно са њима ући у Краљево".⁸⁴

После краткотрајних борби, настављено је повлачење према Чачку. На том путу, јединице под командом Н. Недића водиле су жестоке борбе са Немцима, уз 300 заробљених: "Због доласка тенкова обуставили смо напад и блокирали пут Краљево-Чачак. Наша намера је да спречимо извлачење Немаца док Руси не нападну".⁸⁵ Такође, 18. октобра срушен је мост на путу Краљево-Чачак и цео дан су вођене борбе са Немцима.⁸⁶ Непрестана бекства војника, изузетно слабо наоружање и опште неверовање у смисао даље борбе, условили су да те акције буду краткотрајне.

⁸³ Исто.

⁸⁴ AVII, ЧА, 33-5-37.

⁸⁵ Извештај капетана Н. Недића од 16. октобра; AVII, ЧА, 61-2-20.

⁸⁶ Исто као напомена 79.

Последње борбе са Немцима вођене су у околини Чачка. На састанку између Предрага Раковића и официра Црвене армије – команданта 129. пука, потпуковника А. Гаделшина и начелника штаба 93. дивизије, потпуковника Ј. Беле, договорена је заједничка акција у борбама око Чачка. У том смислу је Раковић издао наређење својим јединицама (1. и 2. љубићка бригада, II, II, и IV јуришна бригада) о заузимању одговарајућих положаја око града.⁸⁷ Договорено је, такође, да партизани не нападају Раковићеве снаге, али је он упозоравао на опрезност, па је планирао да се I јуришни корпус одмах по ослобађању Чачка повуче како не би дошло до инцидента ("Против руских трупа нећемо се борити, али ако будемо нападнути, борићемо се само толико колико је потребно да се извучемо").⁸⁸

Овај договор схваћен је у редовима I јуришног као јединствени тренутак у дотадашњем рату: "Историја је доделила судбину нашем корпусу да са моћном Црвеном армијом заузме град Чачак. Зато ће све старешине одржати говор својим војницима и припремити их да пред руском армијом покажу борбеност и вредност српског војника у ослобађању своје Отаџбине... Наш корпус полаже испит за целокупну Југословенску војску и радије треба да сви изгинемо него да се обрукамо пред својим народом и пред руском армијом".⁸⁹

Заједничке борбе вођене су у Коњевићима, Љубићу и Пријевору; 20. октобра Раковићеви људи заробили су 45 припадника Руског заштитног корпуса, а 23. октобра 276 Немаца и предали их совјетским трупама.⁹⁰ И поред успешне сарадње, поново су код Црвене армије превагнули политички разлози. После протеста Ј. Броза код маршала Толбухина, команданти Црвене армије захтевали су од Раковића да са својим људством пређе под команду НОВЈ. Пошто је Раковић то одбио, дошло је до расформирања корпуса, чији су поједини делови кренули пут Босне, а сам Раковић убрзо је извршио самоубиство.

ЈВУО је за овакав развој ситуације окривљавала партизанске снаге око Чачка, сврстане у Југословенску легију, под командом потпуковника Марка Месића: "Овим дрским покушајем усташе и партизана Месића ударен је крај сарадњи између наших снага и јединица Црвене армије... Наша војска нема ни најмањег разлога да сумња да ће суд историје бити изречен у њену корист".⁹¹

⁸⁷ Наредба капетана Раковића од 19. октобра; AVII, ЧА, 127-1-28.

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ Наредба команданта II јуришне бригаде од 21. октобра; AVII, ЧА, 127-1-29.

⁹⁰ "Службено саопштење о сарадњи I јуришног корпуса са деловима Црвене армије", "Поклич", 27. новембар 1944., стр. 1.

⁹¹ Исто. Истовремено, совјетске снаге разоружале су и јединице Млавског корпуса у североисточној Србији.

Југословенска легија била је састављена од људи из 369. ојачаног хрватског пука, формираног у НДХ, који је 1941. године отишао на Источни фронт. Његови припадници могли су бити само Хрвати, Украјинци, муслимани и Руси белогардејци. Као део VI армије фон Паулуса, пук је уништен код Стаљинграда. Од преживелих заробљеника и бораца из других хрватских јединица, почетком 1944. године, формирана је Југословенска легија и у јесен исте године упућена је у Југославију.⁹²

*
* * *

У одлучујућим тренуцима, кључне одлуке доносио је Д. Рачић. Пошто су совјетске трупе за легалну власт признале НОВЈ, а јединице ЈВУО разоружавале или препуштале на милост и немилост партизанима, Рачић је само могао да констатује: "Ми од Совјета не можемо да очекујемо ништа сем непријатељство. Енглези и Американци надиру из Грчке и са обала Албаније. Они су превише далеко да би нам олакшали садашњу тешку ситуацију. Ми морамо да се приближимо њима како би смо избегли уништење које нам припремају Руси и Тито. Ми не смемо дуго остати на досадашњем простору, јер чим Београд, буде заузет, главни задатак Титов биће да нас уништи. Покушај да нападнемо Немце и тиме олакшамо ситуацију код Совјета, показао се неуспешним, јер Совјети заузимају непријатељски став према нама и онда када имају видног доказа у нашој борби".⁹³

Рачић је наредио да се изврши концентрација свих снага у области Ивањице. Прикупљање јединица требало је да буде изведено у три фазе, од 19. до 21. октобра. Рачић је истовремено заказао конференцију свих команданата корпуса и група корпуса, како би се донела дефинитивна одлука о даљој судбини покрета.⁹⁴

На конференцији команданата, Рачић је предложио да се из Ивањице крене на југ, у два правца: десни – Ивањица–Сјеница–Пештер–Беране; леви – Каона–Студеница–Рудно–Нови Пазар–Тутин–Рожај–Беране. Планирао је да се од партизана освоје Беране и Андријевица и изврши спајање са снагама Павла Ђуришића и заузме Колашин, одакле би се, преко Подгорице, наставио марш ка приморју, где би се организовала административна база за одмор и реорганизацију снага и сачекао долазак савезника.⁹⁵

Донета је, међутим, одлука да се крене у Босну, за Врховном командом. Смисао те одлуке био је у нестварној нади да ће се исход рата на неки начин променити. Тако су пут Босне, у последње

⁹² Ј. Томашевић, цит. дело, стр. 351–352

⁹³ Директива "О. Бр. 27" од 17. октобра; AVII, ЧА, 77–4–18.

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ Исто.

искушење, кренуле знатно смањене јединице следећих корпуса: 1. и 2. шумадијског, 1. и 2. равногорског, Колубарског, Горске Гарде, Млавског, Авалског, Пожешког, Ваљевског, Топличког, Рудничког, Церског, 1. косовског, 1. милешевског и Расинског корпуса (око 25.000 бораца).

Из Ивањице, разбијене, осуте и још увек неприкупљене јединице, упутиле су се ка Сјеници. Даље кретање било је правцем: Пријепоље–Пљевља–Чајнице–Горажде. Уз пут су вођене борбе са партизанима из Санџака и Херцеговине. Основна замисао била је да се у Босни сачека неки повољнији моменат и изврше припреме за наставак борбе, без обзира на спољну ситуацију. Требало је сачувати постојеће снаге и ојачати их колико је могуће. Пут у Босну био је, међутим, пут у коначну пропаст.

K. Nikolic, Yugoslav army in homeland during the Civil War in Serbia in 1944.

S U M M A R Y

The Civil War in Serbia in 1944. was the continuation of the confrontation at the beginning of the war. The reasons were ideological, political and stragetical. At first it was the ideological-political confrontation - which one of two opposite attitudes towards national, state and social system would triumph at the end of the war. Consequently came the separation in the resistance strategy, in regard to the blood tribute that had to be paid for the victory. The principal of the "existential realism" was practised by the Ravna Gora movement and the "revolutionary extremism" by the Communist Party of Yugoslavia.

The outcome of the Civil War was prejudged by arrival of the Red Army in Yugoslavia. The Ravna Gora movement, which started the resistance to the enemy, had come to its end defeated, withdrawing from the country and sharing the destiny with German enemy who was destroying it during the war.